

İradə Rəhmanova²⁵

CAVAD HEYƏT VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Cavad Heyət çoxsaxlı fəaliyyəti ilə yanaşı, həm folklor, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçısı idi. Yaşar Qarayevin də dediyi kimi, hələ lap M.F.Axundzadədən, A.Bakıxanovdan, İ.Qutqaşınından başlayaraq, həmişə vətənin elə övladları tapılıb ki, onlar, hətta xan Arazi bəndə salıb, onu hər iki sahilin mənəvi mədəniyyəti, vahid dili və ədəbiyyatı, müştərək folkloru arasında axmağa qoymayıblar. Qayaları paralayan Araz yalnız soykökü, qan yaddaşını, milli ruhu parçalamaıyb və onun paralanı arasında axa bilməyib. Folklor özü əsətirdə və bayatıda, nağılda və dastanda əbədiləşən canlı yaddaşa çevrilib və qoymayıb ki, nə o, nə də bu sahildə bir kəs soyunu, əslini unutsun. Elə ona görə də şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalq heç vaxt parçalanmayıb.

Cavad Heyət Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən onun hər bir dövr və mərhələsini ayrılıqda araşdırmaya cəlb etmişdir. Özüni də qeyd etdiyi kimi, “Varlıq” jurnalında yazdığı ardıcıl silsilə məqalələrində şair və yazıçıların siyasi fikir və ideyalarını nəzərə almadan onların ədəbi əsərləri və bədii xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Alim XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən Şimalda və Cənubda yaranan ədəbiyyatın ayrılıqda öyrənilməsinin əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Mələm olduğu kimi, XX əsr Azərbaycanda mədəniyyət baxımından tərəqqi və qarışma dövrüdür. Buna görə də tədqiqatçı ədəbiyyatı iki dövrə ayırmışdır: Birinci dövr Şurəvi rejimdən qabaqkı, yəni bu dövrün başından 1920-ci ilə qədərki ədəbiyyat; ikinci dövr Sovet dönmində yaranan ədəbiyyat və ya sovet ədəbiyyatı.

Cavad Heyət XX əsr Şimali Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən bu dövrün görkəmli nümayəndələrini geniş şəkildə öyrənmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dahi siması olan Cəlil Məmmədquluzadədən danışarkən alim onu “Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir məktəb və hətta yeni bir cığır açmış yazıçı” adlandırmışdır. C.Məmmədquluzadə əsərlərinin məzmununda xalqilik var, çünki onun ilk müəllimi xalq idi. Bu böyük sənətkar həm mübarizə qüdrətini, həm də ilhamını xalqdan almırdı. Tədqiqatçı “Anamın kitabı”, “Ölülər”, “Danabaş kəndinin məktəbi” kimi əsərləri özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir.

Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı onun araşdırmalarında xüsusi yer tutur. C.Heyət bildirir ki, klassik ədəbiyyat yaxşı bilin, dövrünün ictimai vəziyyətinə dərinləndirən bələd olan Sabir inqilab dövrünün və oyanma zamanının fikirlərindən ilham alaraq böyük bir şair olmuşdur.

C.Heyət onun yaradıcılığını iki nöqteyi-nəzərdən tədqiq etmişdir: lirik və satirik. Alim fikrini belə davam etdirir ki, lirika Sabirdə uzun inkişaf mərhələsi keçirmişdi və bunun ilkin nümunələri onun yaradıcılığında qəzəllərdir. Bu qəzəllərdə isə nə məzmun, nə şəkildə heç bir yenilik yoxdur. Tədqiqatçı hesab edir ki, bu kimi qəzəllərində Sabir hələ köhnə şeirin əsirdir.

Lakin o, Sabir yaradıcılığını tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəlir ki, onun lirikasının son dövründə çalışqanlıq, vətəndaşlıq məhəbbəti və qeyrəti vardır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Sabirdə böyük təsir buraxmışdır. C.Heyətin də qeyd etdiyi kimi, Sabirdə uşaqlıqdan bəri mənalı güllüş qabiliyyəti var idi və artıq o bundan şeirdə iti bir silah kimi istifadə etməyə başladı. O, Sabir yaradıcılığında aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edir:

1. Şair tipin özünü diildənməklə tənqid etdiyi adamı ifşa edir. Bu adamlar öz cəhaləti və geridə qalmış fikirlərini bir həqiqət kimi ifadə etməyə çalışırlar. Alim buna ən parlaq nümunə kimi “Nədamət və şikayət” şeirini göstərir.

2. Sabirin şeirində kinaya və istehza çox mühüm bir yer tutur. Hədəf ətrafıca təsvir olunur, ancaq bu təsvir müstəqil mənalı sözlərlə deyil, məcazi ifadələrlə, kinaya, mübaligə və istehza ilə verilir.

3. Epiqram ilk dəfə olaraq Sabir yaradıcılığında istifadə olunur.

Dindirir əsr bizi, dinnəyiriz,
Açılan toplara diksinməyiriz.
Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz.

4. Sabir kiçik və canlı səhnələr yaratmaqda çox mahirdir. “Yeni və köhnənin söhbəti”, “İki həpənd” şeirləri bu səpkidə qələmə alınmışdır.

5. Sabir xalq məsəllərindən, danışq dilinin zənginliklərindən məharətlə istifadə etmişdir.

Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsər, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Abdulla bəy Divanbəyoglu, İbrahimbəy Musabəyov və dövrün digər görkəmli simalarının yaradıcılığı onun tədqiqatlarında yer almışdır.

XX əsrin ilk illərində Azərbaycan ədəbiyyatında hökm sürən romantizm ədəbi cərəyanı onun nəzərindən kənarda qalmamışdır. Bu cərəyanın görkəmli nümayəndələri kimi Məhəmməd Hadi, Abbas Səhət və Hüseyn Cavidin adlarını qeyd etmişdir. Alim onların yaradıcılığını ayrı-ayrılıqda tədqiq etməklə yanaşı, həm də romantik şairlərin yaradıcılığını müqayisə etmişdir. CaOnun fikrincə, H.Cavid digər romantik şairlərdən bəzi cəhətləri ilə fərqlənir. Əgər o, Məhəmməd Hadi ilə müqayisə edilərsə, Hadidə gələcəyə inam, Caviddə isə keçmişə meyil güclüdür. Hadi yaradıcılığında şeir, din və ərəb dili təsiri hakimdirsə, Caviddə dram, millət və türk təsiri barizdir.

Cavad Heyət ədəbiyyatımızın müəyyən bir dövrünü sovet ədəbiyyatı adı altında tədqiq və təqdim etmişdir. Bu dövr ədəbiyyatında Cəfər Cabbarlı, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun kimi şair və yazıçılar öyrənilmişdir. Onların

yaradıcılığı geniş şəkildə araşdırmaya cəlb olunmuş, yaradıcılıqlarından bir-birindən maraqlı nümunələr verilmişdir.

Yeni həyat başlayarkən üzümüzə gülməyə,
Keçdim artıq gülə-gülə mən ələmdən nəşəyə!
İndi mənim şeirim bənzər bir ləkəsiz aynaya,
Öz eybini görər gənclik yaxşı baxarsa ona.
Könlüm güllər, şeirim güllər, həyat güllər, el güllər.
(S.Rüstəm)

Cəllad! Sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar,
Mən kamalın şöhrətidir, mən ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqs olunmuş neçə insan duyğusu,
Mən kamalın şöhrətidir, mən ürəyin arzusu.
(S.Vurğun)

Cavad Heyət Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlarının digər bir səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının şair və yazıçıları küll halında tədqiq olunmuşdur.

Alim Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını nəzərdən keçirərkən qeyd edir ki, XIX əsrdə ədəbiyyatda şeirdə qəzəl və mərsiyə üstünlük təşkil etmişdir. Lakin bununla belə, şeirdə və nərsdə yeni məzmun və şəkillər meydana çıxmış və əsrin sonunda yeni bir cərəyan kimi xalqın üzərində dərin təsir buraxmışdır. Şairlər bu dövrdə gözəl qəzəllərlə bərabər, xalqın sayayışından, hakimlərin zülm və istibdadından da şikayət edirdilər. Alim bu şairlərdən Hacı Mehdi Şükühi, Məhəmməd Bağır Xalxalı, Məhəmməd Hıdqi, Ləli, Raci və başqalarının adını çəkir.

Şükühi haqqında danışarkən C.Heyət qeyd edir ki, Şükühi daha çox yaradıcılığında tənq şəkildə yazmışdır. Şeirlərində xalqın məişət və acınacaqlı durumunu və ictimai məsələləri təsvir və tərənnum etmişdir.

Canə gəldim bu şəhri-viranda,
Çürtdüm mən bu künci-zindənda.

Canı-mən, sakit olma, çıx səfərə,
Gör nə var Şərqi-Qərb dövrənda.

(Şükühi)

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatından danışarkən C.Heyət bildirir ki, Cənubda yeni ədəbiyyatın yaranmasında Şimali Azərbaycan şair və yazıçıların və oradakı mətbuatın, habelə İstanbuldakı cərəyanların mühüm təsiri olmuşdur. O, bütün iranlıların oyanmasında 1875-ci ildə Bakıda Həsənbəy Zərdabi tərəfindən çıxan türkcə “Əkinçi” qəzeti və “Molla Nəsrəddin” jurnalının, o cümlədən 1875-ci ildə çapdan çıxan “Əxtər” qəzetinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Mahmud Əli Möcüz Şəbüstərinin yaradıcılığı da C.Heyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, Möcüzü Cənubi Azərbaycanda Sabir ədəbi üslubunu davam etdirən, demokratik ruhlu, sadə ana dilində yazan qüvvətli bir xalq şairi kimi dəyərləndirir. Alim fikrini belə davam etdirir ki, onun satirik şeirlərində Sabirin kəskin siyasi satirası olmasa da, şux və şirin gülüş məharəti vardır. Tədqiqatçı onun yaradıcılığında bir-birindən maraqlı nümunələri seçib oxuculara təqdim etmişdir.

Neçün ah eylədin ey bülbül-nali-Vətən
Yadıva düşdü məgər hali-pərişani-Vətən

Həsü haşak basıb gülləni güllər saralib
Niybu halə qalıb pəs bu güllüstani-Vətən.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynayan görkəmli nümayəndələrin, demək olar ki, hamısı Cavad Heyətin araşdırmalarında yer almışdır.

Bütün ömrünü xalqın rifahına həsr edən C.Heyətin mədəni-maarif sahəsində xidmətləri saymaqla bitməz. Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumtürk ədəbiyyat tarixinin, Güney Azərbaycan ədəbi dilinin və ədəbiyyatının öyrənilməsində Doktor C.Heyətin rolu danılmazdır. O, filologiya elminə “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Türk dili və ləhcələrinin tarixi”, “İki dilin müqayisəsi” kimi dəyərli əsərlər irs qoyub getmişdir.

Professor Cavad Heyət təkcə İran İslam Respublikasında, təhsil aldığı Türkiyə Cümhuriyyətində, ürkədən bağlı olduğu Azərbaycan Respublikasında deyil, demək olar ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrinin elm və mədəniyyət mərkəzlərində də tanınmış və xalqımızın fəxr etdiyi nadir şəxsiyyətlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. I cild. Tehran, 1980.
2. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. II cild. Tehran, 1990.
3. Ədəbiyyat bizim dövrümüzə / Varlıq. 1885, № 5-6.
4. XX əsrdə Güney Azərbaycan ədəbiyyatı / Varlıq. 1985, № 9-12.
5. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər, Bakı, 2015.
6. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, Bakı, 2015.

Açar sözlər: Cavad Heyət, Azərbaycan ədəbiyyatı, Cənubi Azərbaycan, “Varlıq”
Key words: Javad Hayat, Azerbaijani literature, South Azerbaijan, “Varlig”
Ключевые слова: Джавад Хаят, азербайджанская литература, Южный Азербайджан, «Варлыг»

²⁵ Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti

Cavad Heyət və Azərbaycan ədəbiyyatı

Xülasə

Həm Şimali, həm Cənubi Azərbaycanda tibb, türkologiya və bir sıra digər sahələrdə tanınan Cavad Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatları da maraq doğurur. Bu baxımdan, Azərbaycan xalqının XX yüzillikdə yetişdirdiyi dəyərli şəxsiyyətlərdən olan Cavad Heyətin ədəbiyyatşünaslıq irsinin araşdırılması aktual məsələlərdir. 1979-cu ildən "Varlıq" jurnalının nəşri ilə alimin ədəbiyyat sahəsində araşdırmaları daha geniş vüsət almışdır. Ensiklopedik biliyə, zəngin və hərtərəfli yaradıcılığa malik C. Heyətin folklor və klassik ədəbiyyata dair tədqiqatları Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Javad Hayat and Azerbaijani literature

Summary

Javad Hayat's research on Azerbaijani literature, known in both North and South Azerbaijan in medicine, Turkology and a number of other fields, is also of interest. From this point of view, the investigation of the literary heritage of Javad Hayat, one of the valuable personalities brought up by the Azerbaijani people in the 20th century, is an urgent issue. Since 1979, with the publication of "Varlig" magazine, the researches of the scientist in the field of literature have become more extensive. Having encyclopedic knowledge, rich and comprehensive creativity, J. Hayat's researches on folklore and classical literature are of great importance in the study of North and South Azerbaijan literature.

Джавад Хаят и Азербайджанская литература

Резюме

Джавад Хайет, известный как в Северном, так и в Южном Азербайджане в области медицины, поркологии и ряда других областей, вызывает интерес также своими исследованиями по азербайджанской литературе. С этой точки зрения исследование литературного наследия Джавада Хаята, одной из ценных личностей, воспитанных азербайджанским народом в XX веке, является актуальным вопросом. С 1979 года, с выходом в свет журнала «Варлиг», исследования учёного в области литературы стали более обширными. Обладая энциклопедическими знаниями, богатым и всесторонним творчеством, исследования Дж. Хаята по фольклору и классической литературе имеют большое значение в изучении литературы Северного и Южного Азербайджана.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva